

YERLİ VƏ İNTRODUKSIYA OLUNMUŞ BUĞDA GENOTİPLƏRİNİN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNATINDA ƏHƏMİYYƏTİ

Abidin Abdullayev, Qərib Novruzlu, Sevda Hacıyeva

*Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu,
sevda.hajiyeva64@gmail.com*

Amerika alimlərinin hesablamalarına görə, qlobal iqlim dəyişiklikləri, torpaqların münbitliyinin müxtəlif səbəblərdən azalması və s. ilə əlaqədar olaraq 2050-ci ilə qədər bəşəriyyətdə çörək qıtlığının yaranması, qida rasionunda çörək və un məmulatlarından istifadəyə üstünlük verən xalqların tələbatının ödənilməsinin çətinləşəcəyi proqnozlaşdırılır.

Yumşaq və bərk buğdanın emalından alınan un, yarma, çörək və makaron məmulatları yaşayışımızın gündəlik qidasını təşkil edir. Bu bitki ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm strateji əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Ərzaqlıq buğda ilə özünütəmin etmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair bir sıra tədbirlər haqqında” 19 iyul 2022-ci il tarixli Fərmanı Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə seleksiya istiqamətindəki tədqiqatların daha geniş şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutunda buğda genotipləri üzərində akademik C.Ə.Əliyevin rəhbərliyi altında çoxillik tədqiqat işləri aparılmış, seçmə və hibridləşmə yolu ilə zəngin seleksiya materialı yaradılmışdır. Bu materiallardan hibridləşmə və fərdi seçmə nəticəsində yaradılmış yumşaq buğdanın Əzəmətli-95, Qobustan, Qırmızı gül-1, Murov-2, Şəfəq-2, Fərəhim, Əsgəran və s., bərk buğdanın Bərəkətli-95, Qarabağ, Xudafərin, Rəvan və s. sortları respublikanın müxtəlif bölgələrində geniş əkin sahələrində becərilərək, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Seleksiya işlərinin aparılması, yüksək məhsuldar və keyfiyyətli, stres amillərinə davamlı yeni sortların yaradılması və onların istehsalata tətbiqi mütəmadi olaraq həyata keçirilməlidir. Bu məsələnin həlli yollarından biri bitki genetik ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə, yerli şəraitə uyğunlaşmış qədim və son illərdə yaradılmış buğda populyasiyalarının dərinədən öyrənilməsi, dünyanın müxtəlif yerlərindən introduksiya olunmuş genotiplərin yerli şəraitdə məhsulvermə və digər göstəricilərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, onlardan hibridləşmədə geniş istifadə etməklə respublikamızın müxtəlif torpaq-iqlim şəraitində biotik və abiotik stres amillərinə qarşı davamlı, yüksək dən məhsuldarlığına və keyfiyyət göstəricilərinə malik yeni buğda sortlarının yaradılması üçün başlanğıc materialın seçilməsidir.

Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Abşeron Yardımçı Təcrübə Təsərrüfatında (YTT) 2021-2022-ci illərdə suvarma şəraitində kolleksiya pitomnikində 823 yumşaq və 614 bərk buğdanın 1437 yerli və introduksiya edilmiş müxtəlif coğrafi mənşəli xarici sortnümünələri tədqiq edilmişdir. Səpin sələf paxlalı bitkilər olmaqla, noyabr ayının ikinci ionicünlüyündə əllə aparılmış, hər bir nümunə iki təkərdə 1m² sahəyə səpilmiş, noyabr ayının üçüncü ionicünlüyündə kütləvi çıxış müşahidə edilmişdir. Hər 20 nümunədən sonra standart olaraq yumşaq buğda üçün respublikada geniş əkin sahələrinə malik yerli Murov-2, bərk buğda üçün isə Bərəkətli-95 sortları səpilmişdir.

Vegetasiya müddətində təcrübə sahəsində bölgə üçün nəzərdə tutulmuş aqrotekniki qulluq işləri həyata keçirilmiş, səpinlə birlikdə hektara 100 kq kompleks (nitrofoska) gübrə, erkən yazda kollanma fazasında 250 kq azot gübrəsi (NH₄NO₃) verilmişdir. Vegetasiya müddətində nümunələr iki dəfə (kollanma və südyetmə fazalarında) suvarılmışdır.

Tarla təcrübələri aparılan Abşeron YTT-nin ərazisində yayılmış boz-qonur torpaqlar az münbit olmaqla, əsas qida maddələri ilə zəif təmin olunmuşdur. Abşeron yarımadası yayı isti, payızı günəşli, qışı mülayim keçən quru subtropik zonalar sırasına daxildir. Yarımada tez-tez şimal

(xəzri) və cənub (gilavar) küləkləri əsir, iqlim şəraiti sabit deyildir. Yağıntının illik miqdarı orta hesabla 220 mm – maksimum 250 mm, minimum isə 200 mm təşkil edir. Havanın nisbi rütubəti il boyu əsasən 60-80% intervalında dəyişir.

Tədqiqat ilinin qışı və yazının temperaturu, düşən yağıntıların miqdarı ümumilikdə bölgənin orta çoxilliyinə uyğun olmuşdur.

Kolleksiya pitomnikində vegetasiya dövründə fenoloji müşahidələr aparılmış, genotiplərin boy göstəriciləri müəyyən edilmiş, nümunələrin xəstəliklərlə sirayətlənməsi qiymətləndirilmiş və dənin texnoloji keyfiyyət göstəriciləri təyin edilmişdir. Ölçmələr və analizlər ümumi qəbul edilmiş metodlarla, yarpaq üzərində pas xəstəliklərinin qiymətləndirilməsi CIMMYT və ICARDA tərəfindən tövsiyə edilən Cobbun modifikasiya olunmuş şkalaları əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatlar nəticəsində yüksək məhsuldarlıq və keyfiyyət göstəricilərinə, boyuna, yetişkənliyinə, xəstəlik və zərərvericilərə davamlılığına və s. xüsusiyyətlərinə görə seçilmiş yerli və introduksiya edilmiş buğda genotiplərindən kompleks yüksək göstəricilərə malik yeni sortların yaradılması məqsədilə çarpazlaşmada istifadə edilmişdir. Hibridləşmədə Azərbaycanın torpaq-iqlim şəraitinə adaptasiya olmuş, əvvəlki illərin seleksiyasına aid yerli yumşaq buğda genotiplərindən Mirbəşir-128, Uğur, Əkinçi-84, Pərzivan-1 və s., hazırda becərilən Qobustan, Murov-2, Azəri, Şəfəq-2, Fatimə, Fərəhim, Əzəmətli-95, Gilavar və s., introduksiya olunmuş sortlardan Gönən (Türkiyə), Bezostaya-1 (Rusiya), Lad (Rusiya), Umanka (Rusiya), Nota (Krasnodar), Olviya (Odessa), Renan (Fransa), Sanzor-4 (Özbəkistan), Fin buğdası (Finlandiya), SH Morg (İngiltərə), 17thFAWWON.KN₁₄₉₋₁₉₃ (CIMMYT) və s., bərk buğdanın yerli qədim sortlarından Şərq, Mirvari, Ağbuğda-13, Muğan və s., hazırda becərilən Bərəkətli-95, Qarabağ, Göytəpə və s., introduksiya olunmuş Fadda-98 (Türkiyə), Karol Odesskiy (Ukrayna), Zedoni 3-D-56 (Əlcəzair), Zatino (Fransa) və s. istifadə edilmişdir.

Hibridləşmə nəticəsində suvarma bölgələri üçün yumşaq buğdanın Pərvin, Mətin, Altun-2, Şəfəq-2, dəmyə bölgələri üçün yumşaq buğdanın Fərəhim, bərk buğdanın Rəvan, Xudafərin sortları rayonlaşdırılaraq patentləşdirilmiş və Azərbaycan Respublikası ərazisində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün istifadəsinə icazə verilmiş, mühafizə olunan seleksiya nailiyyətlərinin dövlət reyestrinə daxil edilmişdir.

İnstitutun seleksiyaçı alimləri tərəfindən yumşaq buğdanın Royal, Mübariz, Babək-79, bərk buğdanın Tac-20, Qalib, Polad sortları yaradılmışdır və hazırda respublikanın suvarma və dəmyə bölgələrində əkilərək sınağı həyata keçirilir.